

**ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР
ЖУРНАЛИ**
4 ЖИЛД, 1 СОН,

**ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ**
ТОМ 4, НОМЕР 1

**JOURNAL OF
SOCIAL STUDIES**
VOLUME 4, ISSUE 1



Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Сеитов Азамат Пулатович
доктор социологических наук
(Doctor of sociology DSc)

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Сабирова Умида Фархадовна
кандидат социологических наук
(Candidate of sociology PhD)

Ижтимоий тадқиқотлар журнали таҳририй маслаҳат кенгаши
International Editorial Board of the Journal of Social Studies
Международный редакционный совет журнала Социальные исследования

22.00.01–Социология назарияси, методологияси ва тарихи. Социологик тадқиқотлар усуллари.
Теория, методология и история социологии. Методы социологических исследований.
Theory, methodology and history of sociology. Methods of sociological research.

Бекмурадов Мансур Бобомурадович
доктор социологических наук, профессор
Каланов Комил Куллахматович
кандидат социологических наук, профессор
Убайдуллаева Раиса Турсуновна
доктор социологических наук, доцент

Щепилова Галина Германовна
доктор философских наук, профессор,
Московский государственный университет
им. М.В. Ломоносова (РФ)
Рожанский Михаил Яковлевич
директор центра независимых социологических
исследований (РФ)

22.00.02–Ижтимоий тузилиш, ижтимоий институтлар ва турмуш тарзи.
Социальные структуры, социальные институты и образ жизни.
Social structures, social institutions and way of life

Умаров Абсалом Адилевич
доктор социологических наук, профессор
Холбеков Абдуғани Жуманазарович
доктор социологических наук, профессор
Шайхисламов Рафазль Бадретдинович
доктор социологических наук, профессор,
Башкирский государственный университет
Сабиров Алишер Сабирович
кандидат социологических наук, доцент

Antonio Alonso Marcos
Ph.D, on International Relations (Испания)
Фадеева Любовь Александровна
доктор социологических наук, профессор
Пермский государственный национальный
исследовательский университет (РФ)
Виктор Агаджаньян
профессор социологии университета
Аризона США

22.00.03–Ижтимоий онг ва ижтимоий жараёнлар социологияси.
Социология социального сознания и социального процесса.
Sociology of social consciousness and social process

Ганиева Маърифат Хабибовна
доктор социологических наук, профессор
Аликариев Нуриддин Сапаркариевич
доктор экономических наук, профессор
Матибаев Тасполат Балтабаевич
доктор социологических наук, профессор
Stephan E. Nikolov
PhD, Senior Research Fellow,
Institute of Sociology, Sofia
Пармонов Фарход Ярашевич
кандидат социологических наук, доцент

Ли Ци
доктор исторических наук, профессор
Шэньсинского Педагогического Университета
(КНР).
Сухомлинова Марина Валерьевна
доктор социологических наук, профессор
Мичуринского государственного аграрного
университета. (ФГБОУ ВО "МГАУ")
Бурнашев Рустам Ренатович
кандидат философских наук, профессор,
Казахстанско-немецкий университет

Page Maker | Верстка | Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT


1. Каланов Комил “МУҚАДДАСЛИК” КАТЕГОРИЯСИ ВА УНИНГ СОЦИОЛОГИК ТАҲЛИЛИ.....	4
2. Убайдуллаева Раиса СОЦИОЛОГИЯ В XXI ВЕКЕ: ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ.....	17
3. Сейтов Азамат, Сабирова Умида СОЦИАЛИЗАЦИЯ СЕМЕЙ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД РАЗВИТИЯ МАХАЛЛЕЙ УЗБЕКИСТАНА.....	27
4. Аликариева Аълохон СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ВЫСШЕЙ КВАЛИФИКАЦИИ.....	35
5. Каримов Бобир МЕҲР – МУВАФФАҚИЯТ ОМИЛИ.....	47
6. Мадаминов Баходир ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИДА ОММАВИЙ СПОРТНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ.....	55
7. Имомова Нозимахон ЎЗБЕКИСТОНДА ИШЧИ КУЧИ МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЖАРАЁНЛАРИ.....	63
8. Мирзахмедов Хуршид ЁШЛАР ҲАЁТИДА НИЗОЛАРНИНГ СОЦИАЛ ОҚИБАТЛАРИ.....	73
9. Узакова Зарина ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ТЕРМИНА ИНВАЛИДНОСТЬ И МОЛОДЕЖНОГО ВОЗРАСТА.....	81
10. Эрйигитова Лобар А.ҚОДИРИЙ АСАРЛАРИДА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ ВА ОИЛА МУНОСАБАТЛАРИ ТАЛҚИНИ (“ЎТКАН КУНЛАР” АСАРИ МИСОЛИДА).....	89
11. Мўминов Зокиржон ТАЪЛИМНИНГ ИЖТИМОИЙ АСОСИ ҲАМДА УНИНГ СОЦИОЛОГИК ВА ПЕДАГОГИК ТУЗИЛМАСИ.....	99
12. Амиров Азамат ИЖТИМОИЙ-ГУМАНИТАР ФАҲЛАРДА “ТАРИХ ФАЛСАФАСИ”ГА БЎЛГАН УСЛУБИЙ ЁНДАШУВЛАР.....	108

ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ JOURNAL OF SOCIAL STUDIES

Каланов Комил,
ЎзМУ “Социология” кафедраси мудири,
социология фанлари номзоди, профессор
e-mail: komiljon@yandex.ru

“МУҚАДДАСЛИК” КАТЕГОРИЯСИ ВА УНИНГ СОЦИОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

For citation: Kalanov Komil, The category of "sacred" and its sociological analysis. Journal of Social Studies. 2021, vol. 4, issue 1, pp. 4-16

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-1-1>

АННОТАЦИЯ

Мақолада муаллиф диний муносабатлардаги “рационаллик” ва “иррационаллик”ни “муқаддаслик” категорияси орқали қиёсий таҳлил этган. Муаммони ёритишда социологик назарий-методологик концепциялар бевосита дала тадқиқот натижаларининг маълумотлари билан баён қилинган. Шунингдек, муқаддасликнинг даврий кўрсаткичлари ва унинг ахборотлашган жамиятга трансформациялашувига ҳам эътибор қаратилган. “Муқаддаслик” категорияси илк бор социологик муаммо сифатида кўтарилар экан, муаллиф унинг тадқиқот объектини нафақат диний мазмун, балки фалсафий, антропологик, эстетик, психологик, лингвистик ва тарихий хусусиятлари билан муаммо сифатида замонавий жамиятга тадқиқ этиш масаласини илгари сурган. Муаммонинг назарий-методологик асосини рамзий интеракционизм, структурализм ва тизимли ёндашувлар назариялари ташкил этади. Умуман олганда, “муқаддаслик”нинг анъанавийликдан замонавийликка трансформациялашиб боришидаги социомаданий жиҳатлари тадқиқотчилар эътиборига мулоҳаза учун ҳавола этилган.

Калит сўзлар: муқаддаслик, рационал, иррационал, тафаккур, онг, туйғу, дин социологияси, мистика, афсона, қадрият, байрам, маросимлар.

Каланов Комил,
профессор, заведующий кафедрой «Социология»,
Национальный университет Узбекистана
e-mail: komiljon@yandex.ru

КАТЕГОРИЯ «САКРАЛЬНОЕ» И ЕГО СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

АННОТАЦИЯ

В своей статье автор провел сравнительный анализ понятий «рациональность» и «иррациональность» в системе религиозных отношений через призму категории «сакральное». При рассмотрении соответствующих проблем обеспечен синтез использования социологических теоретико-методологических концепций и анализ различных данных полевых исследований. Автор также фиксирует свое внимание на вопросах определения

современных индикаторов категории «сакральное», в том числе, в контексте трансформации нынешнего в информационное общество. Поскольку категория «сакральное» впервые возникла как социологическая проблема, автор предлагает вопрос о введении объекта своего исследования в современное общество не только как проблема религиозного содержания, но и как проблема философских, антропологических, эстетических, психологических, лингвистических и исторических характеристик. Теоретической и методологической основой проблемы являются теория символического интеракционизма, структурализм и системные подходы. В целом социально-экономические аспекты трансформации «сакральное» от традиционного к современному обращены к вниманию исследователей для обратной связи.

Ключевые слова: сакральное, рациональность, иррациональность, созерцание, сознание, эмоция, социология религии, мистицизм, миф, ценность, праздник, ритуал

Kalanov Komil

professor, Head of the Department "Sociology",
National University of Uzbekistan
e-mail: komiljon@yandex.ru

THE CATEGORY OF "SACRED" AND ITS SOCIOLOGICAL ANALYSIS

ANNOTATION

In this article the author conducted a comparative analysis of the concepts of "rationality" and "irrationality" in the system of religious relations through the prism of the category of "sacred". When considering the relevant problems, a synthesis of the use of sociological theoretical and methodological concepts and analysis of various field research data has been accomplished. The author also focuses on the definition of modern indicators of the category of "sacred", as well as in the context of the transformation of the current society into the information society. Since the category "sacred" first emerged as a sociological problem, the author proposes the possibility of introducing the object of his research into modern society not only as a problem of religious content, but also as a problem of philosophical, anthropological, aesthetic, psychological, linguistic and historical characteristics. The theoretical and methodological basis of the problem are the theory of symbolic interactionism, structuralism and systems approaches. In general, the socio-economic aspects of the transformation of the "sacred" from traditional to modern are brought to the attention of researchers for feedback.

Keywords: sacred, rationality, irrationality, contemplation, consciousness, emotion, sociology of religion, mysticism, myth, value, holiday, ritual

Дунёқараш сифатида “муқаддаслик” категорияси ўзгарувчан бўлмаган қадрият ҳисобланади. Шу боис, унга улғуворлик аҳамияти билан қаралади. Унинг тимсоли борлиқнинг қайсидир маънодаги муҳим тавсифини ўзида ифодалагандек гавдалантирилади. Кишига, аввал, муқаддасликнинг ҳолатини ҳис эттириб, кейин нигоҳ орқали жисмини пайқашга, ёки аввал жисмини пайпаслаб кўриб, сўнгра руҳий ҳис этишга чорланади. Фалсафий нуқтаи-назардан олиб қаралса, унинг онтологик ва гносеологик; социологик жиҳатдан: феноменологик ва аксиологик тасвирини бериш мумкин. Онтологик ҳолатда муқаддаслик – “умумий борлиқдан аниқ реаллик сари” бориши белгиланса, гносеологияда у – “етиб бўлмайдиган” (сирли) даражадаги билимлар ифодасини беради. Феноменологик социология муқаддасликни “хайрат” билан тасвирласа, аксиология – “мутлақлик”, яъни чуқур англаган мушоҳада билан акс эттиради.

Мақолада илгари сурилган мавзунинг илмий талқини “рационал” ва “иррационал” жиҳатларни ўзида ифодалаганлиги учун, илмий таҳлилни ушбу атамаларнинг социологик хусусиятларидан бошламоқчимиз. Социологлар, хусусан, дин социологияси бўйича мутахассислар ҳар бир тадқиқот ишини олиб бораётганларида муаммони танқидий мушоҳада ёки илмий далилларга таяниб ўрганадилар. Социолог тадқиқот дастурини ишлаб чиқар экан,

ўзига ўзи савол билан мурожаат қилади: “Ушбу муаммо қачон пайдо бўлган?”, “Уни ким, қаерда, қандай мақсадларда ўрганган?”, “Тадқиқотчи муаммони ўрганиш жараёнида ўзи воқеа иштирокчиси бўлганми, ёки кимлардандир (воқеа гувоҳлари, хотиралар) эшитиб ёзганми, ёки шу кунгача ёзилган китобларга таяниб хулоса чиқарганми?”, “Тадқиқот объектини танлашда янглишмаганми, ўзи бевосита дала тадқиқотларида қатнашганми, қиёсий таҳлил бўлганми ёки битта субъект билан чекланиб қолганми?”, “Тадқиқот локал (маҳаллий) характердами ёки худудий, минтақавий, оламшумул хусусиятлар билан ифодаланганми?” ва ҳ.к.

“Рационаллик” – оддий жумла билан тушунтирсак, ҳаётга бўлган муносабатда ва дунёни англашда ақл билан мушоҳада юритиш маъносини беради. “Рационаллик деганда “ақл”ни, иррационалликда эса “мистика”, яъни яширин, сирли ҳодисалар тушунилади” [1, – Б.105]. Тадқиқотчилар “иррационаллик”ни турли масалалардан қидиришга ҳаракат қилишади. Аммо, уларнинг кўпчилиги ушбу атаманинг маъносини тўлиқ ифодаланмаган ёки англамаган ҳолда, исталган томонга талқин қилиб фойдаланадилар. Аслида, “иррационаллик”ни далиллар билан ва қонуний асосда; эмпирик ва рационал тарзда; тасодифий ва зарурий; психологик ва трансцендент (ҳиссий тажрибадан ташқарига чиқиб кетиш); ҳукмронлик, таъсир ўтказиш ва ўзбошимчалик; жозибадорлик, инстинктлар ва онг остига жойлашган ёвуз ниятлилик ва эҳтиёткорлик; мулоҳазакорлик ва оқилона режалар; қалбга яширинган чуқур ҳиссиётлар ва инсонпарварлик; ҳис этиш, идрок қилиш, башорат белгилари ва сирли яширин ички туйғу билан ифодалаш мумкин [2, – Б.102-103]. Қисқаси, ҳар қандай иррационалликда рационаллик ўз ифодасини топганидек, мавжуд рационалликда ҳам иррационаллик ўз ифодасини топади. Шу боис, биз ўз тадқиқот ишларимизда рационаллик билан иррационалликни бир-бирига қарши қўйиш, ёки бутунлай ажратиш ташлаш фикридан йироқмиз. Биз томонимиздан илгари сурилаётган “муқаддаслик”да айнан шу ҳолат намоён бўлиб, уни бошқа ижтимоий масалаларда ҳам синаб кўриш мумкин.

Ижтимоий тадқиқотларда воқеъликнинг баёнини қиёслаш учун 100 йил ораликдаги “цикл” (айланиш масофаси) ўрганилиши асос қилиб олинади. Шу боис, Ўзбекистон шароитидаги сўнгги бир аср мобайнида ижтимоий-диний вазият, ундаги ўзаро муносабат ва алоқалардаги трансформациялашувни олиб қарайдиган бўлсак, бир неча бор рационаллик иррационалликка ва ўз навбатида иррационаллик рационалликка томон ўзгарганининг шохиди бўлаемиз. Бугунги авлод ўзидан аввалги авлодлар, хусусан, ота-оналари, айримлар бобо-бувиларининг “номаълум аскар” қабри олдида саф тизиб, бутун вужуди билан иқдорликка асосланган иррационалликни, шу даврда қурилиш материаллари ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сақланадиган омборга айлантирилган масжид-мадрасаларнинг ақл ва мушоҳада билан шакллантирилган қарорларини, ёки XX асрнинг 50-70 йилларида зиёратгоҳ ва қадамжоларни эскилик сарқити сифатида тугатиш учун чиқарилган диний фатволардан кўп ҳолатларда беҳабар*, албатта.[Фатволарда маҳаллий «авлиёлар» қабрларини зиёрат қилиш, хусусан, зиёратчиларнинг қабрлар олдида дуо ўқишлари, мазорларга туғлар ўрнатиш ва шам ёқиш, «авлиё» руҳидан мадад тилаш, йиғлаш, касалларни тузатиш учун дам солиш ва бошқалар шариатга зид деб эълон қилинди (Фатволар 1950, 1952, 1957, 1959, 1960-1966 йилларда чиқарилган). Ундаги рационаллик кейинчалик, 70 йилларнинг охири, 80 йилларнинг бошларидаги Раъно Абдуллаева номи билан боғлиқ кампанияда иррационал туйғу ва тафаккурга сабаблардан бири сифатида асос қилиб олинган бўлиши мумкин].

Р.Оттонинг “рационал” ва “иррационал” ҳолатлар тўғрисидаги қарашларини таҳлил этар эканмиз, унинг диний муносабатларда иррационалликка ёндашуви муҳимдир. “Динда иррационал ҳолатларнинг доимий мавжудлиги ва бардавом туриши, уни рационалликка мурожаат қилишдан сақлайди. Шунингдек, диннинг ўзида мавжуд рационал ҳолатларни сақлаши фанатизм ва мистикага оғиб кетишдан асрайди. Бу эса ўз навбатида маданий ва инсонийликка асосланган диний муносабатларни кучайтиради” [3, –Б.217-218]. Буни оддий тилда “олтин масофа” сақлаш, деб тушуниш мумкин. Марказий Осиё, биринчи навбатда, Ўзбекистон шароитида “олтин масофа” қоидасига амал қилиш муҳим, деб ҳисоблаймиз. Аҳолининг турмуш ва тафаккур тарзи худудлар миқёсида бир жойдан иккинчи жойга ўтиб боргани сари ўзгарувчанлигини, шаҳарлар билан қишлоқлар ўртасида фарқларнинг катталиги,

пойтахт билан вилоятлар марказларидаги инфратузилмавий хизматлардаги фарқларнинг ўзиёқ ижтимоий-диний муносабатларда рационал ва иррационал ёндашувларда шошма-шошарликка йўл қўйиш керак эмаслигини талаб этади.

Социология, фалсафа, психология, антропологияга оид илмий адабиёт, тарихий манбаларда дин ва диний муносабатларнинг ўзаги ҳисобланган “муқаддаслик” мавзуси ботиний ва зоҳирий тафаккурга асосланган мунозарали баҳсларга сабаб бўлиб келган. “Муқаддаслик” сўзи sacer (худога бағишламоқ) ва sanctus (хурматга лойиқ, улуғворлик, юксаклик) маъноларини англатиб, яратувчи, яъни худонинг юксак аҳамиятини кўрсатиш билан боғлиқдир. “Муқаддас” атамаси эса – “илоҳийлик” сўзининг муқобили сифатида келади. “Муқаддаслик” атамаси этимологияси лотинда “алоҳида”, “узоқлаштирилган” маъноларини англатувчи sacer сўзига бориб тақалади. Даставвал, унга нисбатан кўп сонли диний таъқиқлар – табу мавжуд бўлган; ўзига ёмон нарсаларни юктириб олмаслик учун тегиш мумкин бўлмаган; кўрқинч ва нафратга сабабчи нарсалар “муқаддаслик” сифатида ифодаланган. Ибтидоий инсоннинг “муқаддас” нарсаларга нисбатан дастлабки ҳиссий таъсири кўпинча салбий бўлган [4, – Б.86-87].

Собиқ иттифоқ даврида марксизм намояндалари борлиқни билиш, ҳис қилиш ҳамда англаш жараёнида диний ва дунёвий онг тўғрисида кўплаб мушоҳада юритганлар. Социалистик тизим парчаланиб кетгач ҳам, бу масалага ёндашув тўхмади ва, бизнингча, уни ўрганиш ҳамда таҳлил қилиш, янгича дунёқараш орқали янада жиддий тус олди. Замонавий адабиётларда эса диний ва дунёвий дунёқараш тўғрисида кўплаб фикр ва мулоҳазалар ёзиладиган бўлди [5,6,7,8]. Социологлар аҳоли қатлами ва, хусусан, шахс тўғрисида фикр билдирганларида ёзадилар: «Жамиятда инсонлар мақоми (статуси) иккита шаклда бўлади; улардан бири индивиднинг қобилияти ва ҳолатидан қатъий назар унинг шахсига ёзилади, иккинчиси индивиднинг ўзини интилишлари ёки унга қандайдир ўтказиладиган таъсир орқали эгалланади» [9, – Б.93]. Муаллиф нимани назарда тутмоқда? Дунёга келган гўдак қайси жамият, қандай миллат оиласида, қайси диний мансубликка оид худудда туғилса, унга ота-онаси эгаллаб турган мақом ёзилади. Масалан, у ўзбек, демак, албатта мусулмон, сунний мазҳабига муносиб ва ҳ.з. У, балким, ўз она тилисини ҳам билмаслиги мумкин ва ҳар қандай диний илмдан узоқдир. Лекин, унга авлод-аждодлари ва жамият нуқтаи-назаридан мақом белгиланди. Кейинчалик шахс ўз хоҳиш-истаги ёки бошқаларнинг муносабати ҳамда жамиятдаги социал таъсирлар орқали мақомини ўзгартириб боради. Шу ерда, биз, идентиклик, яъни мансублик масалаларига ҳам эътибор қаратишни муҳим, деб ҳисоблаймиз.

Ижтимоий-гуманитар фанлар тизимида “муқаддаслик” атамаси илк маротаба XX аср бошларида неокантизм вакили бўлган немис файласуфи В.Виндельбанд томонидан (1848-1915) қўлланилган. У ўз мақолаларидан бирида “муқаддаслик”га таъриф берар экан, уни диний омил, аниқроғи зиёратгоҳлар билан боғлаб кўрсатади: “Зиёратгоҳ – бу трансцендент (муқаддас – К.К.) воқеълик сифатида қабул қилинувчи ҳақиқийлик ва гўзалликни меъёрий тарзда англаш, демакдир” [10, – Б.20]. В.Виндельбанд маънавий муҳитини “муқаддаслаштириш”да И.Кант изидан борган ҳолда, муқаддаслик тушунчасини меъёрий тафаккурнинг бир кўриниши сифатидаги виждон категорияси, деб ифодалайди. У зиёратгоҳлар тимсолида муқаддасликни ифодалар экан, авваламбор, унда мужассам бўлган илоҳий тафаккурдаги меъёрларни умумий ижтимоий куч (қувват)га эга бўлишлиги, ушбу кучнинг шахсий тажрибадан юқори бўлган алоқалардан устунлиги ва ижтимоий-руҳий ҳаётнинг маънавий асосини очиб берувчи метафизик воқеълик билан боғлайди.

Муқаддаслик фанда диний ва дунёвий муносабатларнинг негизида келиб, жамият ва ундаги ижтимоий муносабатларнинг бирламчи объекти сифатида баҳоланади. Француз мутафаккир социологи Э.Дюркгейм диний ва дунёвийлик ўртасидаги фарқни бир томондан жамоавийлик, абадийлик, руҳий кайфият, умумийлик ва иккинчи томондан эса якка тартиблилик, вақтинчалик жараён, алоҳидаликга хос сифатларда талқин қилади [11, – Б.216]. Шундай бўлса-да, муқаддаслик диний атамашуносликдан кўра, кўпроқ илмийликка мос тушади ва у диний эътиқод, мифология (асотирлар) нинг ички (ботиний) хусусиятларини тасвирлашда фойдаланилади. Муқаддасликка оламнинг яратувчиси ва илоҳиёт билан боғлиқ

воқеа-ходисаларни баён этишда, Худо “йўли”да амалга ошириладиган маросим (ритуал) лар бажарилаётганда, шунингдек, диний объект, субъект ва предметларни акс эттирадиган ходисаларга тўхталганда ёки муносабат билдирилганда (масалан, муқаддас китоблар, муқаддас жойлар, муқаддас авлодлар (“қутлуғ хонадон” – К.К.), муқаддас олов ва шу кабилар)) мурожаат қилинади. Ўзбекистон халқ шоираси Халима Худойбердиева “аёл” тимсолини муқаддаслик билан ифодалайди. Муқаддаслик – бу “ўзга”, “бошқа” тўғрисидаги тасаввурдир. Инсон муқаддасликни атрофдаги муаллақ бегоналик учун ўзгача мазмунда таъкидлаб, қайта яратади, шакллантиради ёки унга алоҳида урғу беради. Талаффузда у кўчма маънода келса-да, ижтимоий-руҳий кечинмаларда “алоҳида аҳамиятга эга, дахлсиз, ноёб” каби сифатларни намоён этади.

Бизнингча, дунёқараш, хусусан диний ва дунёвий дунёқараш тўғрисида фикр юритганда, бир томонламаликдан чекиниш керак бўлади. Негаки, қайси дунёқараш афзал, қайсиси жамият манфаатларига зид, деган савол атрофида мувоҳаса қилиш тадқиқотчини чегараланишга олиб келади, холос. Шунинг учун, биз бу икки жиҳатни жамият ҳаётида ҳам ижобий, ҳам салбий томонлари ўзига хос равишда кечади, деб бемалол мулоҳаза юритишга ҳақлимиз. Шу билан биргаликда диний ва дунёвий дунёқараш тўғрисида фикр билдирганимизда, улар бир-бирларини тўлдириб ёки тузатиб боришини ҳам эътироф этиш лозим бўлади.

Замонавий ижтимоий фанлар (хусусан, социология) ва диншуносликка оид адабиётларда муқаддасликнинг “муқаддас” ва “илоҳий” тушунчалари мавжуд. “Илоҳий” – бу биринчи навбатда “Яратувчи”, ёки “Ижодкор” билан боғлиқ бўлган ўта муракаб диний онг. “Муқаддас” атамаси ҳам кўпроқ диний дунёқарашда мужассамлашса-да, у ижтимоий-психологик омил сифатида ҳам нисбатан қўлланилади. Муқаддаслик нафақат диний тафаккурга, балки ноодатий тафаккурга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин. Унинг диққат марказида “Яратувчи”ни тасаввур қилишдан ташқари инсон, жамият ва, ҳаттоки, давлатга бўлган ижтимоий-маданий ёки сиёсий жараёнларни ифодаловчи ҳодиса сифатида қараш мумкин. Диний дунёқарашда муқаддаслик “туйғу” сифатида жамланади ва моҳиятига кўра, инсон мушоҳадасида “эътиқод” объекти сифатида ўрин эгаллайди.

Муқаддасликнинг мавжудлигига ишонч пайдо қилиш ва унга улуғворлик пайдо қилиш, диннинг асосий моҳият мотивларидан бири саналади. Айниқса, инсонда диндорлик тафаккури қанчалик юқори бўлса, тафаккурдаги “муқаддаслик” мушоҳадаси ижтимоий ҳаётда юқори эҳтиромнинг белгиси сифатида намоён бўлади. Аммо, унинг иккинчи томони ҳам бор бўлиб, табу шаклида намоён бўлади. “Биз учун табунинг маъноси икки қарама-қарши тармоқга бўлинади. Бир томондан, у “муқаддас”, “муқаддаслаштирилган” маъносини англатса, иккинчи томондан – “қўрқинчли”, “хавфли”, “таъқиқланган” ва, ҳаттоки, “жирканч” маъноларини англатади. Эҳтиёткорликни талаб этувчи нималардир табу билан боғлиқ, аслида у таъқиқ ва чекловларда намоён бўлади. “Муқаддас кўркув” сўз ибораси ҳам кўпинча табу маъносига мос келади” [12, – Б.386]. “Оила ва никоҳ”, “севги-муҳаббат” (“Яратувчи”га, Пиру-муршид (устоз, авлиё) га, Ватанга, ота-онага ва шу кабилар), “қасамёд” каби ижтимоий муносабатларда табунинг ижобий сифатлари учрайди. Шундай бўлса-да, “муқаддаслик”да оилавий ажримлар, муҳаббатга хиёнат, қасамни бузиш кабилар ҳар қадамда учрайди.

XX аср аксари мамлакатларда тоталитар бошқарув тизимига асосланган давлатларни шакллантирар экан, ушбу аср тарихда “сиёсий сиғиниш”лар ва унинг объектига айланган “муқаддаслаштирилган”, сунъий харизма (шахс)ларни пайдо қилди [13, – Б.214]. “Муқаддаслик”ни таҳлил этаркан, немис социологи Юрген Хабермас унинг ибтидосини нафақат дин, маънавият, архитектура, санъат ёки жой билан, балки ўзида “ғайритабиий” сифатлар тақдим қилинган давлат ҳукумати билан боғлайди. Ю.Хабермас муқаддасликликни маънавий-диний кадриятлардан кўра, кўпроқ ижтимоий-сиёсий табиатга эга бўлган кадриятлар билан боғланаётган ижтимоий генотеистик* тури ҳам мавжуд эканлигини таъкидлайди. Редклифф-Браун илгари сурган “муқаддас кўркув” ҳам тоталитар жамиятларга хос хусусият саналади. Одамлар сунъий шакллантирилган “харизма” нинг адолатсиз

фаолиятини англасаларда, ички таҳлика туфайли ундан “илоҳий шахс” ни яшашга мажбур бўладилар.

Умуман олганда, лотин тилида ифодаланиб келинган “муқаддаслик” ўзининг “сакрал” сўзи билан боғлиқ шаклда учровчи изоҳини ҳинд-европа тилидаги “sak” ўзаги билан боғлайди. “Sak” ўзагининг ҳинд-европа дунёқарашида тақдим қилинган дастлабки мазмуни тақдим қилинганда, у “қоинотга мувофиқлик”, “нарсаларнинг фундаментал тузилмаси”, “мавжуд воқеъликни англаш” каби ҳодисаларга боғланиш имконини беради. Қадимги ҳинд-европа динлари қоҳинлари жамиятни айнан “муқаддаслик” асослари устига қуришга интиланлар. Ўша замонлардаги ҳинд-европа тафаккурида “муқаддаслик” мавжудликнинг асосини ташкил қилувчи воқеъликни ташкил этган.

“Муқаддаслик” тушунчаси таҳлил этилса, унинг дунё динларидан анча қадимий ибора эканлигини ҳис этиш қийин эмас. Ушбу тушунчага ўхшаш иборалар турли этносларнинг тилларида учрайди, аммо мазмунан эътибор қилинса, унинг ўзаги ҳинд-европа асосига бориб тақалади: “svet” – православ славян тилида, “sventas” – болтик бўйи халқлари тилида, “spenta” – форсий-эрон тилларида қўлланилади [14, – Б.8]. Келтириб ўтилган лексик мисолларда бир жиҳатга эътибор қаратиш лозим, яъни “муқаддаслик” ҳиндлар ва христианликка мансуб аҳоли орасида бошқаларга нисбатан кўп қўлланилади. Энг оддий тадқиқотчи ҳам ҳинд ёки ўрта аср христианлигига оид кинофильмларни тамоша қилиб, уни контент-таҳлил этса, бутун фильм жараёнида ушбу атамага тез-тез мурожаатлар бўлишини кузатади. Турли жабҳаларда “муқаддаслик” ҳажмининг ортиб бориши, ижтимоий тизимни белгиловчи ҳодисаларнинг тушуниш аънанаси ва бирлаштирувчи бўғинни ташкил этади. Бизнинг фикримизча, “муқаддаслик” туйғусига бўлган интилиш ҳажмининг ортиб бориши алоҳида ҳаёт ҳосиласини ташкил этувчи меъзонлар диний ҳодисалардан ташқари “инсон” (аждоқ, ота, аёл, она), “жой” (ер, Ватан, ўлка, макон), “тимсол” (сув, жонзот, ўсимлик, тош), “воқеълик” (уруш, жанг), “харизма” (улуғворлик, шахс) ва шу қабилар. К.К.) ни ҳосил қилувчи кучларнинг ҳаракати сифатида, образлар ёки рамз (белги) ни ифодалайди. “Муқаддаслик” ҳодисасини социологик жиҳатдан ўрганиш замонавий инсониятнинг нафақат ижтимоий-психологик, балки бошқа муаммоларини ҳам англашда муҳим ва зарур.

Россиялик тадқиқотчи В.Топоровнинг таъкидлашича, “муқаддас жой”, “муқаддас предмет”, “муқаддас инсон” каби ҳодисалар атрофида янгича муҳитни шакллантирувчи “нукта” лар пайдо бўлиб, улар одамларга фоний дунёдан ўтиб кетган кўплаб аждодларнинг ғоя ва ҳиссиётларини маълум соҳаларда шаклланишига хизмат қилади. Янги воқеълик муқаддаслик ҳиссиёти билан вужудга келади [15, – Б.10]. Биз ушбу ҳодисани «муқаддаслик коди» сифатида талқин этишни тақлиф этамиз. Муқаддасликнинг негизини халқларнинг “миллий коди” ёки “маданият коди” ташкил этиши мумкин. Маданий код – бу халқнинг асрлар мобайнидаги тарихий ривожланиши давомида тизимлашган идентиклик, менталитет, маънавий-ахлоқий установакалар, ижтимоий характерни намоён этувчи ўзига хос сайқалланган архетип, намуна ва қадриятларни намоён этади. Айнан, халқнинг асосий қадриятларини ташкил этувчи миллий психология, ҳаёт йўли ва ҳулқ-атвори маданий кодни ифодалайди [16]. Афсуски, бугунги кунда маҳаллий социологик тадқиқотларда етарлича “миллий” ёки “этник” код мавзусида илмий изланишларга эътибор қаратилмаяпти.

“Муқаддаслик” коди вақт ва макон доирасида намоён бўлади. Муқаддас маконнинг намоён бўлиши “бошланғич нукта” ни аниқлаш, бетартиб бир турғунликда ўз йўналишини англаб олиш, “дунёнинг яралиши” ва унда реал ҳаёт кечириш имконини берувчи таълимотлар тўғрисидаги баҳс-мунозараларга боғлиқ. Албатта, аънавий жамиятларда диний ва илмий мунозаралар жуда юқори баҳсларга бориб тақалмайди. Чунки, аънавийликда “вақт” ва “макон” кўлами социум учун бир томонлама аниқ белгилаб қўйилади. Унинг доирасини “ёриб” чиқиш, муаллақ маконга тушиб қолиш билан тенг. Асли миллати румин бўлган америкалик социолог М.Элиаденинг сўзларига кўра: “Диндор инсон ҳамма вақт “Оламнинг маркази”да жойлашишга интилади. Яшамоқ учун ҳар ким ўз дунёсини яратиш лозим. Бироқ, яратилган ҳеч бир дунё ўз-ўзидан бетартиб, бир турдаги ва нисбий маконда туғилмайди. Макондаги бошланғич нукта, яъни “Марказ”нинг аниқлаб бериши орқали биз кутган, ёки

тўқнаш келган Олам (муқаддаслик) яралади” [17, – Б.23]. Теологик фанларда “муқаддаслик” ёки “Оламни муқаддаслаштириш” ягона “Яратувчи”га итоат қилишни англатади. Бунинг рамзи сифатида илоҳийликни “табаррук” қилиш маросими намоён бўлади. Мазкур маросимни амалга ошириш натижасида кундалик ҳаёт дунёвийликка айланиб, илоҳий мазмун касб этади. Муқаддаслик бунда маънавий ва руҳий оламга хос таркибий қисмларни қамраб олади.

Диний эътиқодлар содда ёки мураккаблигидан қатъи назар, айнан бир жиҳатга эга. Эътиқод одамлар тасавуридаги реал (мавжуд) ва идеал (мукамал) ҳодисаларни икки жиҳатга: а) диний ва б) дунёвий атамалар ёрдамида тўлақонли равишда ифодаланувчи, икки қарама-қарши турга ажратувчи таснифга ажратади. Бири ўзида жамики муқаддас нарсаларни жамласа, бошқаси эса дунёга оид бўлган барча нарсаларни қамраб олади. Эътиқодга оид тафаккурнинг ўзига хос жиҳати айнан шундан иборат. Ҳар қандай эътиқод ва унда мужассам бўлган афсона, ақида ва ривоятлар муқаддас ҳодисаларнинг табиатини, уларнинг ижтимоий-психологик хусусият ва имкониятларини, тарихи билан боғлиқ ўзаро муносабатларни дунёвийлик табиатини ифодаловчи тасаввур ёки тушунчалар тизимига жамлайди. Лекин, муқаддас ҳодисалар сифатидаги омилларни фақат Худолар ёки Рухларга оид деб, тушунмаслик лозим; бунда, тоғ чўққиси, улкан дарахт, қадимий булоқ, ҳарсанг тош, қуриган дарахт танаси, эски муҳташам уй ва шу қабиларни, хуллас, таъкидлаш мумкинки, ҳар қандай нарса ва ҳодиса муқаддас бўлиши мумкин [18, – Б.217]. Бизнингча, маҳаллий тадқиқот ишларимизда мумтоз социологиянинг буюк назариётчиси Эмиль Дюркгеймнинг билдирган ушбу фикр-мулоҳазалари доирасида рационал ва иррационал ёндашувни бугунги кун доирасида кўриб чиқишимиз, қайсидир хусусиятлар иррационал экан, уни рационалга томон буриш – рационалликда эса буткул чуқурлашиб кетишдан эҳтиёт бўлиш лозим, деган хулосага келиш керак.

Инсоннинг маънавий дунёсини шакллантириш ва унинг олий руҳий вазифаларини ривожлантиришнинг энг муҳим медиатори “афсона” ҳисобланади. Муқаддасликни тадқиқ этишга оид изланишларда асотир (миф) ва афсоналарнинг муҳим медиаторлари: “сўз”, “белги” ва “рамз”лар ўзаро алоқадорликда намоён бўлади. Афсонага хос муҳим хусусият “рамзийлик”дир. Рамзийлик сўз ёки бошқа бир белгилар ёрдамида ифодаланиши мумкин. Инглиз антропологи Бронислав Малиновский таъкидлашича, “сўз (логос) – бир томондан афсоналар орқали қабиланинг муқаддас дostonлари орқали ва бошқа томондан ҳаракатларда ифодаланадиган маросимлар билан маънавий қарашларни, ижтимоий гуруҳ ва ташкилотларни, энг сўнгида амалий фаолият билан руҳият ўртасидаги чамбарчас боғлиқликни вужудга келтиради” [19, – Б.94]. Дунё глобаллашиб борар экан, замонавий инсон энди исталган вақтда дунёнинг исталган нуқтасига бориш имконига эга бўлди. Тадқиқотларимиз доирасида биз Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Озарбайжон, Туркия каби мамлакатларнинг муқаддас жойларига сафар қилиш имконига эга бўлдик. Эътиқоднинг рамзий қисмларидаги фарқларни кузатар эканмиз, жойлар (туб аҳоли истиқомат қилишидан келиб чиқиб) билан боғлиқ “ноёб” рамзий белгиларда кишининг ўзини “ҳақ” эканлигини исботловчи ўжарликдан кўра “эҳтиёткорлик” устига қурилган “халқ дипломатияси” (иррационаллик) муҳим ўрин тутишига кўп марта амин бўлдик.

Таъкидланганидек, ҳар қандай афсона генетик жиҳатдан сўз билан боғлиқ бўлади [20, – Б. 430]. Қачонлардир ибтидоий одам ва қадимги цивилизациялар вакиллари учун “сўзлаб” берилган ҳар қандай афсона энг улуғ ҳақиқат ҳисобланарди. У ҳеч бир мантикий асосга муҳтож бўлмас ва айнан “сўзлаб берилганлиги” сабабли қадимги кишилар учун ўзгармас ҳақиқатни англатарди. Б.Малиновский афсонага ўз эътиборини қаратар экан, ёзади: “Боқийлик, абадий ёшлик, ўлимдан кейинги ҳаётга ишончни мустаҳкамловчи афсоналар қадимги инсонлар учун муҳим “бошқотирма”, яъни топишмоққа интеллектуал жавоб бўлмай, балки энг кўрқинчли ва мияга ўрнашиб қолган ғояларга чуқур инстинктив ва ҳиссий таъсир кўрсатадиган эътиқод (сакраллик)нинг муайян ҳаракати ҳисобланади” [21, – Б.107]. Афсона анъаналар ва маданият узлуксизлигини қўллаб-қувватлаш, қарилик ва ёшликни билвосита ўз ўрнида қабул қилиш маданиятини шакллантириш, шунингдек, инсониятнинг тарихий ўтмишини сақлаш билан бевосита боғлиқ бўлган вазифани бажаради. Афсонанинг асосий

вазифаси “анъанани соддалаштириш, унинг манбаларини олий, кадрлашга муносиб бўлган, ғайритабиий кучга эга бўлган ибтидоларга қадар юксалтирган ҳолда, унга муҳимлик ва ҳукмронликни тақдим қилиш”дан иборат [22, – Б.143].

Бошқа бир инглиз антропологи Жеймс Фрээр ўзининг “Олтин новдалар” асарида афсонанинг маросимга оид ижтимоий боғлиқлик вазифасини ишлаб чиқади. У содда эътиқодда сўз ва ҳаракат ўртасидаги чамбарчас боғлиқликни ўрнатади. Бу бир томондан афсонавий ҳикоялар ва афсунлар, бошқа томондан эса маросим ҳаракатларида соддадил эътиқоднинг иккита ажралмас жиҳатлари эканлигини кўрсатиб беради. Инглиз антропология мактаби вакиллариининг “муқаддаслик”га оид назарияларини ўрганар эканмиз, классик-консерватор ҳисобланган инглиз турмуш тарзида айрим анъана ва маросимларнинг тафаккурдаги талқинини рационал таҳлил билан баҳоланганлигини кузатамиз. Ўз навбатида, анъана ва маросимлар ижросида ўзига хос “консерватор” хусусиятга эга бўлган ўзбек жамияти, афсуски “муқаддаслик”ка бўлган ёндашувдаги “рационал” ва “иррационал” қарашлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ажратиш кўрсатишда оқсамокда.

Француз антропологи Клод Леви-Строснинг таъкидлашича, “афсона” рационалистик мазмун касб этади. Мифологик тафаккур ўз хусусиятига кўра, мавжудлигининг бошиданок рационал мазмун касб этган. Леви-Строснинг фикрига кўра, афсона жамиятни табақалаштириш ва қатламларга ажралиб бориш жараёнларини таҳлил қилиш қобилятига эга бўлган ва “неолитик техник инқилоб” учун интеллектуал асос бўлиб хизмат қилган: “Биз, кўпинча, ҳақиқий ҳаётдан узоқ, деб ўйлаган, ҳаёлларимиз ҳаракатининг натижаси ҳисобланган воқеъликка тескари ўгирилиб олган афсона ва маросимларнинг асосий мақсадига кам эътибор қиламиз. Уларнинг вазифаси – дунё ҳақидаги ҳиссий маълумотларни иррационалликга оид атамаларда оқилона қўллаш, табиатни мушоҳадага асосланган кузатишлар асносида илмий тадқиқотлар инъом қилган кашфиётларга мослаштириш ва рефлексия усуллариининг қолдиқ шакллариини бизнинг кунларимизга қадар сақлаб қолишдан иборат. Аниқ далилларга асосланган илм-фан математик ва табиий фанлар эришган натижаларга боғланиши лозим. Бироқ, унинг натижалари ижтимоийликка нисбатан маълум даражада ҳақиқий эмас. Кўп нарсалардан ўн минг йиллар аввал пайдо бўлган афсона ва маросимлар бугунги кунда ҳам, худди аввалгидек, цивилизациямиз субстратини ташкил этмоқда” [23, – Б.126].

Муқаддаслик диний-илоҳий дунёқараш сифатида ўзига хос хусусиятлари билан ҳиндуизм, иудаизм, буддизм, христианлик, исломга эътиқод қилувчи инсонлар учун муҳим аҳамият касб этади. Дунёга кенг тарқалган ҳар бир диннинг ўз муқаддас шаҳарлари, муқаддас китоблари, муқаддас шахслари, қолаверса муқаддас таомларидан тортиб, муқаддас кийимларигача мавжуд. Муқаддаслик коди ижтимоий, психологик, тарихий, диний, ахлоқий, эстетик даражаларда ривожланишини таъкидлаб ўтдик. Муқаддаслик кодининг ривожланиб боришини “эътиборга молик” қадриятлар тизими билан, сўниб боришини эса аввал аҳамиятли бўлиб, кейинчалик маданий омиллар таъсирида “беътибор” (профан) ҳолатга тушиб бораётган ҳодисалар кўринишида ифодалаш мумкин. Масалан, Бухоро вилоятида жойлашган Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд зиёратгоҳида кўп асрлардан бери зиёратчилар диққатини ўзига тортиб келган, аҳоли орасида “Баҳовуддин ҳассаси”, деб ном олган улкан тут дарахти олиб ташланди. Энди, у “профан”лик белгиси сифатида намоён бўлади. Барча даврларда муқаддаслик ва профанликнинг тебранишлари у ёки бу диний-маданий анъаналарнинг юксалиши ва сўниши билан ўз векторини ўзгартириб туради. Социолог сифатида ушбу жараённи таҳлил этиб кўрайлик. Бизнинг наздимизда бугунги кун кишиси кечаги замондошидан мавжуд ахборотлар кўламига кўра анча илгарилаб кетди. Ундаги эътиқодда кўр-кўроналикдан кўра илмий мушоҳада баланд бўлиши мумкин. Шундай бўлмаган тақдирда ҳам, бугунги замонавий таълим ва фан ютуқлари инсон феъл-атвори ва характериға жиддий таъсир қила олади. “Иррационал ҳодиса белгиси” деб қаралган “Баҳовуддин ҳассаси”ни буткул олиб ташлашдан олдин, уни рационал тафаккур орқали мулоҳазакорлик билан илмий жамоатчилик орасида таҳлил этиш ва ташриф буюрган зиёратчиларға туристик объект сифатида изоҳлаб кўрсатиш мумкин эди. Унинг атрофиға қўйилган махсус қутиларға

ташланаётган пулларни эса иқтисодийнинг қайсидир бир тармоқ ёки соҳасини тиклашга йўналтирса бўларди. Мамлакатнинг зиёратлар туризмини ривожлантириш ўз-ўзидан амалга ошмайди. Туризм тарихий объектлар, воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, предметлар ҳисобига шаклланади. Бирини “бидъат”, иккинчисини “ширк”, яна бирини “ҳаром”, кейингисини “макрух” дея йўқотиб юбораверилса, охир-оқибат “муқаддаслик”нинг яна бошқа “уятли” жиҳатларини “қидириб” топиш ва ундан воз кечишга мажбур қилувчи “рационаллик”лар пайдо бўлишига кафолат йўқ. “Муқаддас жой бўш турмайди”. Унинг ўрнини ўзга “жимжимадор” маданиятлар, эътиқод шакллари (кийинишдан тортиб таомгача; юз қиёфасидан кўз нигоҳигача; талаффузимиздаги сўзлашув ва ўзимизга хос фикрлашимиздан бошлаб тафаккурғача; санъат, мусиқа, поэзиядан то архитектурагача) аста-секинлик билан экспансия (эгаллаш) қилиб борадилар.

Дунёқараш – бу инсоннинг оламга нисбатан нигоҳи тизими, принциплар, қарашлар, маслақларнинг мажмуи бўлиб, улар айрим кишининг социал гуруҳнинг, синф ёки умуман жамиятнинг фаолияти йўналишини ва воқеликка муносабатини белгилайди [24, – Б.151-152]. Машҳур австрия-америка иқтисодчиси, халқаро Нобель мукофоти соҳиби, профессор Ф.Хайек ўз мулҳазаларида шундай дейди: «Ҳақиқат бир томондан бизнинг замонавий фанимиз қонунлари асосида ўз исботини топмайди ёки конструктивизм методологияси талабларига мувофиқ ҳам асосланмайди, лекин шу билан биргаликда бизда ўзимизнинг кўплаб ҳозирги илмий таҳминларимизни охир-оқибатда хато чиқиб қолиши учун ҳам асос мавжуд. Агар, қандайдир таълимот бизга катта ютуқлар олиб келган тақдирда ҳам, биз унга қанчалик ишонмайлик, у илгари одимлаш учун жиддий мазмун касб этганда ҳам, моҳиятига кўра, худди аввалгилари сингари, англашилмовчиликдай бўлиб қолаверади» [25, – Б.119].

Собиқ иттифоқ вақтида муқаддаслик элементи сифатида “қизил ранг”ли белгилар – “пионер галстуғи”, “полк ёки батальон байроғи”, “қизил юлдуз” ва бошқалар миллионлаб одамлар туйғусини жунбушга келтирган бўлса, бугун у бор-йўғи шу даврнинг хотирасини ифодаловчи элемент бўлиб қолди. Шу сабабли, таъкидлаш мумкинки, муқаддаслик векторлари бирлашиши зарур бўлган жойда ўзига хос белгилар (беш панжа ифодаланган кафт, туғ осилган улкан асо, қабр тош ва б.), рамзлар (ярим ой, хоч, доира, турли қиррали юлдузлар ва б.), рақамли сонлар (7, 9, 20, 40 ва шу кабилар) юзага келади. Тадқиқотчилар В.Ильченко ва В.Шелютолар фикрига кўра, “муқаддасликда белги ва рамзлар маънавий қувватнинг қудратли генераторлари ҳисобланади. Улар инсоннинг ўзини руҳлантиради ва мувофиқ равишда дунёнинг диний манзарасини шакллантиради” [26,–Б.89].

Собиқ иттифоқ даврида марксизм намёндалари борлиқни билиш, ҳис қилиш ҳамда англаш жараёнида диний ва дунёвий онг тўғрисида кўплаб мушоҳада юритганлар. Социалистик тизим парчаланиб кетгач ҳам, бу масалага ёндашув тўхamaди ва, бизнингча, уни ўрганиш ҳамда таҳлил қилиш, янгича дунёқараш орқали янада жиддий тус олди. Замонавий адабиётларда эса диний ва дунёвий дунёқараш тўғрисида кўплаб фикр ва мулоҳазалар ёзиладиган бўлди [27, 28, 29, 30]. Социологлар аҳоли қатлами ва, хусусан, шахс тўғрисида фикр билдирганларида, ёзадилар: «Жамиятда инсонлар мақоми (статуси) иккита шаклда бўлади; улардан бири индивиднинг қобиляти ва ҳолатидан қатъий назар, унинг шахсига ёзилади, иккинчиси индивиднинг ўзини интилишлари ёки унга қандайдир ўтказиладиган таъсир орқали эгалланади» [31, – Б.93]. Биз “муқаддас жой” (зиёратгоҳ) ларга оид илмий изланишларимизда дала тадқиқотларини ўтказар эканмиз, советлар даврида “муқаддаслик” рамзлари мафкуравий мазмун касб этганлигини кўп марталаб гувоҳи бўлдик.

Глобаллашиб бораётган замонавий ахборот жамиятларида кишиларнинг феъл-атвори ва дунёқарашда сиёсий-маданий жабҳадаги қарашларнинг ўзгариб бориши минтақавий ва худудий кесимдан келиб чиқиб, аҳолининг турли қатламларида «чигал», «муҳамал», бир-бирига мос тушмайдиган онг ва тафаккурни шакллантириб бормоқда. Кузатишларга асосланиб, инсон тафаккурида кечаётган ўзгаришлар таҳлил этилса, унда аҳолининг аҳамиятли миқдори кадриятлар тизимида ўз йўналишини йўқотиб қўяётганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Ваҳоланки, жамиятда онг ва қалбга ислоҳот сифатида кириб келаётган кескин

ўзгаришларга маълум жой ва унда истиқомат қилиб келган халқнинг «муқаддаслик» шаклидаги белгилари «қадриятлар» тимсолида ҳимоя воситасини бажариши мумкин.

Ушбу ўринда, биз яна М.Элиадининг фикр-мулоҳазаларига эътибор қилсак бўлади. У “муқаддаслик”ни феноменологик усул орқали тадқиқ этишни таклиф этади. М.Элиаде ўз тадқиқотларида муқаддасликни фақат қайсидир бир диний конфессионал муносабатлар билан алоқасига алоҳида тўхталмайди. У “муқаддаслик”га оид ҳодисаларни рационал ва иррационал элементларнинг нисбатига кўра аниқлаш вазифасини кўяди. У диний тафаккурда муқаддасликнинг ўрни ва ролини максимал даражада муайян тузилмага эга бўлган бир бутунлик муҳити сифатида ифоалайди. М.Элиаде муқаддаслик феноменини дунёнинг диний тафаккур воситасида англаниши нуктаи назаридан ўрганар экан, унинг фикрига кўра, турли маданиятларда муқаддасликнинг табиатини “англаш калити” макон (жамият, давлат) ва вақт (давр) нинг таърифидан келиб чиқади. Диний дунёқарашнинг жамики тарихи М.Элиаде томонидан муқаддас воқеъликлар – “иерофания”*[Иерофания (грек. ιερός «муқаддас» + φαίνω «маёқ, ёруғлик») – муқаддасликнинг пайдо бўлиши. Ушбу атама руминиялик мутафаккир Мирча Элиада томонидан фанга киритилган бўлиб, тўлиқ маъноси «Олдимизда вужудга келган муқаддас ҳолат» иборасини ифодалайди.] орқали бирдамлик кўриниши сифатида ўрганилади. Элиадени тушуниш учун унинг “вақт” ва “макон”даги “рационализм” ва “иррационализм” ини англаш керак. Вақт (1941-1945 й.й.) ва макон (СССР) да пайдо бўлган “муқаддас уруш”. Ушбу воқеълик шу давр учун рационал мазмун касб этган, аммо бугунги авлод, хусусан мустақилликка эришган постсовет мамлакатлари аҳолиси учун иррационал ҳолатда намоён бўлади.

Муаммони феноменологик психология нуктаи назаридан тадқиқ этган мутафаккир, Германиянинг Марбург университети профессори Р.Отто ўзининг “Илоҳий” («Das Heilige», 1917) деб номланган фундаментал асарида “ҳар қандай диннинг моҳияти кишиларда илоҳийликнинг “дахшатга солувчи ва маҳлиё қилувчи” муносабатларини бошдан кечиришидан иборат” [32, – Б.256] дея таъкидлайди. У илоҳий (муқаддаслик) даги амбивалент психологик ҳолатни ўрганишга катта аҳамият қаратади ва унда: а) кўркув; б) улуғворлик; в) илоҳий қувват; г) сир сақлаш кабилар кўринишида ривожланиб бориш босқичларини батафсил таърифлаб беради. Р.Оттонинг таъкидлашича, муқаддасликнинг иррационал табиати “ибтидо”, “илоҳийлик”, “мукамаллик”, “абодият”, “трансцендент” (ҳиссий тажрибадан ташқарига чиқиб кетиш), “юқори даражадаги ҳиссиёт” (экстаз, жазава) кабиларга эга бўлади. Оттонинг фикрича, муқаддаслик диний қадриятлар шкаласида олий қадрият ҳисобланади.

Қадимги халқлар тасаввурида “муқаддаслик” – бу унинг мукамаллигидаги воқеълик, бир вақтнинг ўзида кудрат, ҳаракат, ҳаёт манбаи ва сермахсулликни ифодалаган. Ибтидоий ва қадимий жамиятлар учун “муқаддаслик” куч-кудрат намунасини акс эттирарди. Муқаддасликдаги кудрат бир вақтнинг ўзида воқеъликни, мустаҳкамлик ва самарадорликни англатса, “илоҳий-дунёвий” қарама-қаршиликда у кўпинча реал ва нореал ҳодисаларнинг рақобати сифатида ифодаланган [33, – Б.18]. Инсоният оламида иккита бир-бирини мукамал такрорлайдиган қиёфа мавжуд бўлмагани каби, бир хил маданият, дин ва халқлар ҳам мавжуд эмас. Шу боис, “муқаддаслик” ҳоқ у диний ёки ижтимоий бўлсин, социумда ягона тарзда такрорланмайди. Жумладан, ўзбеклар турмуш ва тафаккур тарзида “муқаддаслик коди”га айланган нон ва нон маҳсулотларининг жуда кўплаб мусулмон халқларида аҳамияти баланд эмас. Чунки, ҳар бир маданиятдаги ташқи ва ички шарт-шароитлар таъсирида муқаддаслик коднинг ривожланиши амалга оширилади. Аҳоли (халқ) жисми ва руҳиятида мавж уриб турадиган “муқаддаслик коди”га айланган у ёки бу ҳодисаларнинг мавжудлигидаги энг олий моҳият асосан ёпиқ ҳолда мавжуд бўлади. Яъни, ўзбекнинг руҳиятини тушуниш учун халқнинг орасида яшаш керак. Ёки рус характерида эътибор берсак, у тўғрисида шундай мулоҳаза бор: “Россияни ақл билан тушуниш қийин”. Демак, рационаллик ўз ўрнини иррационалликга бўшатиб беради.

“Муқаддаслик коди” инсонлар жамоаларида, уруғ-аймоқчиликда, ижтимоий гуруҳларда, профессионал ташкилотларда, ижтимоий синфларда, ирқлар, халқлар ва миллатлар характерида намоён бўлади. “Муқаддаслик” – кўп тоифали тушунча. У дискурс

(сўзлашув жараёни) тафаккур (рационал) ёрдамида эмас, балки кўпроқ ҳиссиётлар, ирода ва интуиция (иррационал)нинг максимал босими билан боғлиқ бўлган эътиқод ҳаракати натижасида англаниши мумкин. Илмий англашдан фарқли равишда, “муқаддаслик”ни англаш аслида қатъий тарзда соддадан мураккабга қараб йўналганликни тақозо этмайди. У асосан содда, ўз ҳолича кўринишда ифодаланади. Лекин, “муқаддаслик”ни илоҳий тарзда англашга интилиш мураккабликни талаб этади. Чунки, у машаққатли йўл ва бунда инсон кўп нарсалардан воз кечишига тўғри келади.

Қадриятларга асосланган жамиятларда “муқаддаслик” априор, яъни тажрибага асосланмаган ҳолда табиат инъомлари (муқаддас булоқ ёки сув, дарахт, тош)ни илоҳийлаштириш, шунингдек, диний ҳиссиётларда такомиллашган иррационалликни илмий ўрганишлар асосида маълум даражада тафаккур негизи орқали онг фаолиятининг рационал жиҳатларига ўтишида кузатилади. Узоқ йиллик тадқиқотлар мобайнида биз муқаддаслик қадриятларининг рационал ва иррационал жиҳатларини ажратиш, социологик таҳлилини беришга ҳаракат қилдик. Узоқ асрлар мобайнида иррационал мазмундаги муқаддас жой, зиёратгоҳ ва қадамжойларни бугунги кунда туризм комплексларига айлантириш, аҳоли бандлигини таъминлайдиган инфратузилмани шакллантириш рационалликка сабаб бўлади.

“Муқаддаслик” категориясини социологияда феноменологик ёндашув вакили, француз тадқиқотчиси Роже Кайуа асарларида ҳам кузатиш мумкин. У ўзининг “Инсон ва муқаддаслик” китобида муқаддасликка оид тасаввурлар диний эътиқодга эга бўлган шахсларнинг тафаккурида алоҳида ўрин тутади, дея таъкидлайди. Ўз қарашларида, Р.Кайуа “муқаддаслик” ва “профан”ни қарама-қарши кўяр экан, муқаддасликликнинг ўзига хос амбивалент табиатини алоҳида таъкидлаб ўтади: “Маконда профанни умуман эътиборга олмаслик мумкин, лекин айни вақтда муқаддасликлик атрофдагиларни ўзига жалб қилиш, муайян кўринишдаги мафтун қилиш қобилиятига эга ҳолатда мавжуд бўлади. У мавжуд экан, бир вақтнинг ўзида ҳам “жозибали”, ҳам “қўрқинчли” хавф демакдир. Қўрқинчли бўлиш билан бир қаторда у эҳтиёткорликни талаб этади; исталган бўлиш орқали у жасоратга ундайди” [34, – Б.37].

Р.Кайуа профанни авваломбор кундалик, одатий, бир лаҳзалик ҳодиса сифатида ифодалайди. Муқаддаслик эса профандан фарқли равишда анъанавийлик шароитида ҳодисаларни “байрам” шаклида намоён қилади (муқаддас диний байрамлар). Тараққиёт, яъни цивилизациялар шароитида “муқаддаслик” ҳодисаси “уруш”лар шаклида намоён бўлади. Энг яқин кунларда содир бўлган муқаддаслик билан боғлиқ ҳодисаларни таҳлил қилайлик. Озарбайжон ва Арманистон давлатлари ўртасида узоқ йиллардан бери давом этиб келаётган ҳодиса сифатида Тоғли Қорабоғ можаросидаги “Агдам шаҳридаги Масжид” уруш бошлангунга қадар, шаҳар Арманистон таъсирида бўлиб турганида “профан” ҳолатида эди, уруш Озарбайжон фойдасига ҳал этилгач, у “муқаддаслик” ҳодисасига ўтди. Мамлакат Президенти Илхом Алиев рафиқаси Мехрибон Алиева билан масжидни зиёрат қилгач ва унга ўзлари муқаддас Макка зиёратига ҳаж сафарини уюштирганда олиб келган Қуръони Каримнинг ушбу масжидга совға қилиниши профанликка барҳам берди.

Ҳар қандай байрам ва маросимлар инсоннинг муайян вақт ва макон сарҳадларидан ташқарида кечадиган ижобий ёки “ижобийлик” (маросимларда рихлат қилганлар руҳи ва хотирасини шод этиш) бўлган ҳолатларни ифодалайди. Байрамлар мавжуд ялпи тартибсизлик даврларини илоҳий ҳодисаларга қайтариб тартибга солишга интилади. Ҳар қандай байрам ва маросим вақти-вақти билан янгиланиб туриши одамлар руҳияти ва кайфиятида тетиклик келтириб чиқаради. Муболағали қилиб айтганда, байрам ва маросимлар “кексайиб қолган олам” га янгилик, шодлик, тетиклик ва янги куч беради. Унда “муқаддаслик” ҳодисаси янги даврни бошлаб беради. Р.Кайуа таълимотида байрам ва урушлар муқаддаслик тимсолларидан бири сифатида нарсаларнинг одатий ҳаракатларига қарама қарши кўйилади.

Ўз фикр-мулоҳазаларимизнинг хулосасида, рационал ва иррационал ёндашувларнинг бугунги кундалик ҳаётда қанчалик муҳимлигига эътиборни қаратмоқчимиз. Ушбу ёндашувларга табиийки фалсафа, тарих, психологияда ҳам ўз тадқиқот объектларидан келиб чиқиб муносабат билдирилади. Фақат, социологик муносабат тўғрисида сўзлаган ҳолда, унинг

асосий илмий тамойили қиёсий таҳлил эканлигини таъкидлаймиз ва ушбу мақолада диққатни айнан шу жиҳатга қаратдик. Бир тилни билиб, фақат бир тилда мулоқот қиладиган кишини, ҳеч қандай тилни билмайди, деб бемалол айта олишимиз мумкин. Фақат бир динни билиб, ўзга динлардан хабари йўқ инсонни ҳам динни мукамал билмайди, деб хулоса чиқариш мумкин. Рационал ва иррационал ёндашувнинг асосий боғлиқлик ёки узилиш нуктасини ҳам шундан излаш керак.

Сноски / Iqtiboslar / References

1. Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношение с рациональным / Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2008. - С. 105;
2. Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношение с рациональным / Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2008. - С. 102-103;
3. Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношение с рациональным. / Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2008. - С. 217-218;
4. Ильченко В.И., Шелюто В. М. Духовная культура в пространстве сакрального: Монография / – СПб: Изд-во «Ъ», Луганск: ООО «Пресс-экспресс», 2016. – С. 86-87;
5. Гольдцигер И. Ислом ҳақида маърузалар. –Тошкент: Академия нашриёти. 2001 й.
6. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. –Пер.с англ. – Москва: Новости, 1992 й.,
7. Ислом, тарихвамаънавият. –Тошкент: А.Қодирийномидаги халқмеъросинашриёти, 2000 й.,
8. Ҳусниддинов З. Ислом йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. Тошкент, 2000 й.
9. Фролов С.С. Социология. Учебник. –Москва: Логос, 1998. – 93 бет.
10. Виндельбанд В. Прелюдии: философские статьи и речи / Избранное: Дух и история. – М., 1995. – С. 20
11. Осипова Е.В. Социология Эмиля Дюркгейма. –Москва: Наука, 1977. – 216 бет
12. Редклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. М.: «Восточная литература» РАН, 2001. – С. 386.
13. Хабермас Ю. Структурное изменение публичной сферы. Исследования относительно категории буржуазного общества / М.: Изд-во. «Весь мир», 2016 – С. 214.
14. Топоров В. Н. Святость и святые в русской культуре / Т. 1: Первый век христианства на Руси. М.: «Яз. рус. культуры», 1995 – С. 8
15. Топоров В. Н. Святость и святые в русской культуре / Т. 1: Первый век христианства на Руси. М.: «Яз. рус. культуры», 1995. – С. 10
16. Бабосов Е. Культурный код нации: сущность и особенности / file:///D:/download/kulturnyy-kod-natsii-suschnost-i-osobennosti.pdf
17. Элиаде М. Священное и мирское / пер. с фр. Н. К. Грабовского – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 23
18. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. / В кн. Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. –М.: Канон., 1998. – С. 217
19. Малиновский Б. Магия, наука и религия / пер. сангл. А.П.Хомик; под ред. О.Ю.Артёмовой. – М.: Рефл-бук, 1998. – С. 94
20. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / – М.: Искусство, 1996. – С. 430
21. Малиновский Б. Магия, наука и религия /пер. сангл. А.П.Хомик; под ред. О. Ю. Артёмовой. – М.: Рефл-бук, 1998. – С. 107
22. Малиновский Б. Магия, наука и религия /пер. сангл. А.П.Хомик; под ред. О. Ю. Артёмовой. – М.: Рефл-бук, 1998. – С. 143
23. Леви-Стросс К. Первобытное мышление/ пер. с фр.,вступ. и прим. А. Б. Островского. – М.: Республика, 1994. –С. 126
24. Философия лугати. –Тошкент:Ўзбекистон, 1976. – 151-152 бетлар.

25. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – Пер. с англ. – Москва: Новости, 1992. – 119 бет.
26. Ильченко В.И., Шелюто В. М. Духовная культура в пространстве сакрального: Монография / – СПб: Изд-во «Ъ», Луганск: ООО «Пресс-экспресс», 2016. – С. 89.
27. Гольдцигер И. Ислом хакида маърузалар. –Тошкент: Академия нашриёти. 2001 й.,
28. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. –Пер.с англ. – Москва: Новости, 1992.
29. Ислом, тарихвамаънавият. –Тошкент: А.Қодирийномидаги халқмеъросинашриёти, 2000 й.
30. Хусниддинов З. Ислом йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. – Тошкент, 2000 й.
31. Фролов С.С. Социология. Учебник. –Москва: Логос, 1998. – Б.93
32. Otto R. The Idea of the Holy/ Rudolf Otto. – London; Oxford, 1923. – 256 p.
33. Элиаде М. Священное и мирское / пер. с фр. Н. К. Грабовского – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.18
34. Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное. –М., 2003. – С. 37

**ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР
ЖУРНАЛИ**
4 ЖИЛД, 1 СОН,

**ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ**
ТОМ 4, НОМЕР 1

**JOURNAL OF
SOCIAL STUDIES**
VOLUME 4, ISSUE 1

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000